

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Ekim/October)

Kur'an'daki Rab ve İlâh Kavramlarının Etimolojik Kökenleri*
Semitic Language Origins of the Qur'anic Concepts of Rabb and İlâh
الأصول اللغوية السامية لمفهومي الرب والإله في القرآن الكريم

Esra ERDOĞAN ŞAMLIOĞLU

Arş. Gör. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı

Research Assistant, Social Sciences University of Ankara, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences,
Ankara, TÜRKİYE

esra.erdogansamlioglu@asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2863-8797>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 09/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2024

Atıf / Citation: Erdoğan Şamlıoğlu. Esra. “Kur'an'daki Rab ve İlâh Kavramlarının Sami Dil Kökenleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim/October, 2024), 498-512.
<https://doi.org/10.31121/tader.1530813>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

* Bu çalışma Doç. Dr. Esra Gözeler danışmanlığında 19.06.2018 tarihinde tamamladığımız *Kur'an'da Geçen Rab ve İlâh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bk. Esra Erdoğan, *Kur'an'da Geçen Rab ve İlâh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Ayrıca bu makale II. Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan “Rabb ve İlâh Kavramlarının Sami Dil Kökenleri” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Öz

Kur'an'da "Allah" isminden sonra Tanrı için en sık kullanılan iki kavram *Rab* ve *İlâh* olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki kavramın etimolojik arka planlarının, Sâmi dil ailesinin üyelerinden birisi olan Arapçadaki anlamlarını kazanmadan ve bu halleriyle Kur'an'da yer almadan çok daha öncesine gittiği tespit edilmektedir. Ayetlerde geçen *Rab* ve *İlâh* kavramlarının kavramsal çerçevesini belirlemek için etimolojik kökenlerini tespit etmek önemlidir. Bu kavramları, Kur'an öncesi ve Kur'an'ın nüzul dönemindeki kullanımları, değişen manaları, benzerlikleri ve farklılıkları ile birlikte ele almak; Arap toplumu tarafından dil ve kültür bağlamında kullanıldıkları yerleri ve İslam'la Kur'an'da kazandıkları anlamlarıyla karşılaştırmak önemlidir. İlk ortaya çıktıkları zamandan itibaren farklı kullanımları olan, kültürel farklılıklara bağlı olarak zaman içinde değişimlere uğrayan bu iki kelimenin içeriğinin coğrafyanın Tanrı anlayışını da şekillendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an'da ibadet edilen mâbudu anlatırken nüzul sıralamasında ilk gelen ve sıkça zikredilen ilk kavram olarak *Rab*, "ilâh, efendi, sahip, Yahudi din adamları, rabbe kulluk edenler, üvey kızlar" gibi farklı anlamlarıyla birlikte Kur'an'da toplamda 94 sûrede, 969 kere geçmektedir. Eski zamanlardan bugüne kullanılagelmiş bir kelime olarak *ilâh* kavramı ise hem Sâmi dillerde hem de çevresindeki coğrafi bölgelerde *El*, *Elohîm* gibi benzerleriyle Tanrı için kullanılan en yaygın kelimedir. Özellikle bir Tanrı için değil, aksine birçok Tanrı için kullanılmış ortak bir kavramdır. İslamiyet'ten önceki Arap toplumu açısından da kelime tapınılan mâbudu tanımlamak amacıyla önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an'da toplamda 45 sûrede 125 ayette 144 kere geçmektedir. Etimolojik tahlillerinin çözümlenmesi, Kur'an'da Allah isminden sonra neredeyse her sayfada farklı bir formda da olsa geçen bu iki kavramın Allah'ı nasıl tanımladığını ve Kur'an'ın bu kavramları hangi bağlamlarda kullandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Semantik, Rab, İlâh.

Abstract

After the name "Allâh", the two most frequently used terms for the God in the Qur'ân are *Rabb* and *ilâh*. The etymological backgrounds of both concepts go back long before they acquired their meanings in Arabic, a member of the Semitic language family, and before they appeared in the Qur'ân in this form. In order to determine the conceptual framework of the concepts of *Rabb* and *İlâh* in the verses, it is important to determine their etymological origins. It is important to consider these concepts in their pre-Qur'anic and Qur'anic usage, their changing meanings, their similarities and differences, and to compare them with the places where they were used by the Arab society in the context of language and culture and the meanings they acquired in the Qur'ân with Islam. It is understood that the content of these two words, which have had different uses since their first appearance and have undergone changes over time due to cultural differences, has also shaped the understanding of God in geography. *Rabb*, as the first and most frequently mentioned concept in the Qur'ân describing the deity worshipped, is mentioned 969 times in 94 suras in the Qur'ân with different meanings such as "god, master, owner, Jewish clergy, those who worship the Lord, stepdaughters". As a word that has been used from ancient times to the present day, the concept of *İlâh* the most common word used for God, both in Semitic languages and in the geographical regions around them, with similar terms such as *El*, *Elohîm*, etc. It is a common concept used not for one God in particular, but for many Gods. In pre-Islamic Arab society, the word also occupied an important place in describing the deity worshipped. In the Qur'ân, it occurs 144 times in 125 verses in 45 suras. Analyzing their etymology is important in terms of showing how these two concepts, which appear in a different form on almost every page after the name Allâh in the Qur'ân, define Allah and in which contexts the Qur'ân uses these concepts.

Keywords: Qur'anic Exegesis, Qur'ân, Semantics, Rabb, İlâh.

الخلاصة

المفهوم الأكثر استخدامًا للإله الخالق في القرآن هما "الرب" و"الإله" بعد اسم "الله". ومن المقرر أن الخلفيات الاشتقاقية لكلا المفهومين تعود إلى زمن بعيد قبل أن يكتسبا معانيهما في اللغة العربية، أحد أفراد الأسرة اللغوية السامية، وظهرهما في القرآن بهذه الصورة، ومن أجل تحديد الإطار المفاهيمي لمفهومي الرب والإله في الآيات، من المهم تحديد أصولهما الاشتقاقية. ومن المهم التعامل مع هذين المفهومين مع استعمالهما في فترة ما قبل القرآن وفي الفترة القرآنية، ومعانيهما المتغيرة وأوجه التشابه والاختلاف بينهما، ومن المهم المقارنة بين المواضيع التي استعملتا فيها في المجتمع العربي في سياق اللغة والثقافة والمعاني التي اكتسبهاها في القرآن مع الإسلام. ومن المفهوم أن مضمون هاتين الكلمتين اللتين اختلفت استخداماتهما منذ ظهورهما الأول وخضعتا لتغيرات مع مرور الزمن بسبب الاختلافات الثقافية، قد شكلا أيضًا مفهوم الإله في الجغرافيا. ورد لفظ "الرب" باعتباره المفهوم الأول والأكثر ذكرًا في القرآن الكريم 969 مرة في 94 سورة في القرآن الكريم بمعاني مختلفة مثل "الرب، السيد، المالك، رجال الدين اليهودي، الذين يعبدون الرب،

بنات الزوج". وكلمة "إله" هي الكلمة الأكثر شيوعًا في اللغات السامية وفي المناطق الجغرافية المحيطة بها مع كلمات مشابهة مثل "إيل" و"إلهيم"، وهي كلمة استخدمت منذ القدم وحتى يومنا هذا. وهو مفهوم شائع لا يُستخدم لإله واحد على وجه الخصوص، بل للعديد من الآلهة. كما احتلت الكلمة في المجتمع العربي قبل الإسلام مكانة مهمة في وصف الإله المعبود. وقد وردت في القرآن الكريم 144 مرة في 125 آية في 45 سورة. إن تحليل تاريخهما الاشتقاقي مهم من حيث تبيان كيفية تعريف هذين المفهومين، اللذين يظهران بشكل مختلف في كل صفحة تقريبًا بعد اسم الله في القرآن، وفي أي سياقات يستخدم القرآن هذين المفهومين.

الكلمات المفتاحية: تفسير، قرآن، دلالات الألفاظ، الرب، الإله.

Giriş

Kur'an ayetlerinin indirildiği toplumunda o dönemin günlük hayatında kullandığı dilin Arapça olduğu bilinmektedir. Vahyin anlaşılır olmasının en önemli unsuru olan dil vurgusu, Kur'an ayetlerinde kelime ve kavramların kullanımında da etkili olmuştur. Ayetleri oluşturan kelimelerin ve özel olarak bağlama vurgu yapan kavramların etimolojik kökenlerine ilişkin yapılan araştırmalar, her birinin özenle seçildiğini göstermektedir. Bu açıdan Kur'an kelime ve kavramlarının etimolojik çerçevelerini belirlemek, Arap dilinin de bir kolu olduğu Sami dil ailesindeki kökenlerini araştırarak gerek nüzul dönemi kullanımlarını gerekse Kur'an öncesi döneme ait verileri tespit ederek anlamın geçirdiği değişimleri izlemek önemli olacaktır. Kur'an'da kullanılan kelime ve kavramların Sami dil kökenlerinin tespiti, Kur'an öncesi dönemden itibaren vahyin muhataplarının kullandığı dilde var olmuş olan bu kelimelerin, Kur'an öncesi kullanımlarının Kur'an içinde değişip değişmediğini veya yeni anlamlar kazanıp kazanmadığını gösterecektir. Bu Kur'an ayetlerinin zengin anlam dünyasını ortaya çıkarmak adına da önemlidir. Semantik alanın da yapılan çalışmaların sonuçları bunu net bir şekilde göstermektedir.

Kur'an'ın coğrafyasında bulunmaları sebebiyle konu bağlamına dahil edilen dil öbeklerini maddeler halinde verecek olursak;¹

1. Akad, Babil, Asur, Keldani, Pers dillerini içeren Kuzey Çevre ya da Kuzeydoğu öbeği
2. Eski Kenan, Amori (Amurru), Ugarit, Fenike ve Pön dilleriyle Aramiceyi, eski ve çağdaş Süryanice ve İbraniceyi içeren Kuzey Orta ya da Kuzeybatı öbeği
3. Arapça ve Malta dilini içeren Güney Orta öbeği
4. Güney Arapçasını, Kataban ve Himyeri alfabelerini, Etiyopya'nın kuzeyinde konuşulan Ge'ez başta olmak üzere çevre dilleri içeren Güney öbeği

Çalışmamız özelinde ele aldığımız *rab* ve *ilâh* kavramları da Kur'an'da Allah için en çok kullanılan iki kavram olarak bu açıdan değerlendirilmelidir. İlk indirilen ayetlerden itibaren Allah'ın kendisini tanımlamak için en çok kullandığı *rab* ve kendisini diğerlerinden ayırmak için tercih ettiği *ilâh* kavramlarının Sami dil ailesindeki kökenlerini tespit etmek, ayetlerin vermek istediği mesajın tespitinde kilit bir noktada bulunmaktadır. Bu bağlamda her iki kavramın etimolojik kökenlerini ayrı ayrı incelemek ve Kur'an'daki kullanımları ile kazandıkları yeni anlamları tespit etmek yerinde olacaktır.

Makalede ele aldığımız konuyu başka yönlerden inceleyen veya içeriğindeki hususlara değinen farklı çalışmalar mevcuttur. Bunlardan ilki ve belki en çok bilineni Seyyid Ebu'l-A'la

¹ Salih Akdemir, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 161. Liste kitapta geçen versiyonun eklemeler yapılmış halidir. Detaylı bilgi için bk. Esra Erdoğan Şamlıoğlu, *Kur'an'ın İlk Muhataplarının Bilgi Zemini: Ashab-ı Sebt Örneği* (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 44.

el-Mevdūdī tarafından kaleme alınmış olan *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*² başlıklı eserdir. Dört temel terimin çalışıldığı bu eserde kavramlar daha çok yorum çerçevesinde çalışılmış, detaylara inilmemiştir. Kavramların etimolojik kökenleri, semantik açısından değerleri, tarihsel süreç içerisinde kazandıkları anlamları gibi konulara yer verilmemiştir. Konumuzla ilgili ikinci çalışma Aydın Temizer tarafından kaleme alınmış “Kur’ân’da Rab Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”³ başlıklı makaledir. Çalışmada sadece *rab* kavramı üzerinde durulmaktadır. Kavram etimolojik bir çerçevede tartışılmış, kavramın Kur’an’da hangi yapılarda ve kaç kere geçtiğine yer verilmiştir. Alanda yapılan bir diğer çalışma ise Halil İbrahim Aydın tarafından hazırlanmış “Kur’an’da Rab Kavramı”⁴ başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada da sadece *rab* kavramı ele alınmış; kavramın etimolojisine, Kur’an’da Allah’ı tanımlayan diğer isimlerle birlikte geçişine, rubûbiyyet bağlamına yer verilmiştir. Konuyla ilgili son dönemlerde yapılan bir diğer çalışma ise Hasan Nas tarafından kaleme alınmış olan “Kur’ân Yorumunda Rab Kavramının Anlam Değişimi”⁵ başlıklı makaledir. Çalışma *rab* kavramı özelinde olup, kavramın sözlüklerde ve tefsirlerde geçtiği farklı bağlamlara, zamanla geçirdiği anlam değişimlerine ve rubûbiyyet bağlamına yer verilmiştir. Makalemizin bu çalışmalardan temel farkı, *rab* kavramının yanı sıra *ilâh* kavramını da ele almasıdır. Ayrıca çalışmamız kavramların farklı Sami dil köklerine de yer vermekte, sadece Arapça sözlüklerle sınırlı kalmamaktadır. Çalışmamızda semantik analiz çerçevesinin dışına çıkan ve bir akaid konusu olarak ele alınması gereken rubûbiyyet bağlamına da yer verilmiştir. Makalemiz Allah için sık kullanılan bu iki kavramın etimolojik tahlillerinin Kur’an’daki kullanım alanlarına ilişkin bir karşılaştırmayı içermesi bakımından da diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

1. Rab Kavramının Etimolojik Kökenleri

Kur’an’da ibadet edilen mâbud, tapınılan Tanrı ifade edilirken nüzul sıralamasında ilk gelen ve en sık zikredilen kavram “Rab”dir. Kur’an’da toplam 94 sûrede 969 kere geçmektedir.⁶ Kur’an’da *r-b-b* kökü (ر-ب-ب) “ilâh, efendi, sahip, din adamları, rabbe kulluk edenler ve üvey kızlar” anlamlarıyla yer almaktadır. Sözlüklerde ise bir şeyi ıslah eden *muşlih* (مُصْلِح),⁷ bir şeyin ayakta durmasına yardım eden, bir şeye sahip olan *mâlik-şâhib* (صاحب-مالك),⁸ onu terbiye eden ve yetiştiren *murebbî* (مربي), bir şeyi olgunluk derecesine ulaşıncaya kadar aşama

² Mevdūdī, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, çev. Mahmut Osmanoglu (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001).

³ Aydın Temizer, “Kur’an’da ‘Rab’ Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2014), 39-66.

⁴ Halil İbrahim Aydın, *Kur'an'da Rab Kavramı* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁵ Hasan Nas, “Kur’ân Yorumunda Rab Kavramının Anlam Değişimi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 462-482.

⁶ Muḥammed Fuād ‘Abdulbākī, *Mu‘cemu’l-mufehres* (Beyrut: Dāru’l Ma‘rife, 1991), 49-51.

⁷ İbn Fāris, *Mu‘cemu mukāyisi’l-luġa* (Beyrut: Dāru’l Fikr, 1979), 2/381.

⁸ Ḥalīl b. Aḥmed, *Kitābu’l-‘ayn* (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003), "ر-ب-ب" 86/2; İbn Fāris, *Mu‘cemu mukāyisi’l-luġa*, 2/381; Ezherī, *Tehzību’l-luġa*, ed. Muḥammed ‘Avd Mir‘ab (Beyrut: Dāru İhyāi’t-Turāsi’l-‘Arabī, 2001), 10/176; Zemāḥşerī, *Esāsu’l-belāġa*, ed. Muḥammed Bāsīl ‘Uyūnu’s-Sevd (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998), 1/327.

aşama inşa eden,⁹ koruyan, gözeten,¹⁰ yaratan ve efendi *seyyid* (سيد)¹¹ anlamları mevcuttur.¹² Kur'an'daki anlamı ise daha çok “sahip, yönetici, efendi” olarak gelmiştir.¹³ “Terbiye eden ve yetiştiren” anlamının ise pek tercih edilmediği görülmektedir.¹⁴

Rab olmak bir şeye sahip olmak anlamına gelir. Bir şeye sahip olan, o şeyin rabbi olur. Arap dilindeki “ev hanımı” *rabbetu'l beyt* (ربة البيت), “evin sahibi” *rabbu'd-dār* (رب الدار) gibi tamlamalar buna örnek olarak verilebilir. Allah ise her şeyin sahibidir, dolayısıyla O, her şeyin Rabbi'dir. Onun rubûbiyyet bağlamı yarattığı her varlığı koruyup gözetmesi ve inşa etmesi ile ilgilidir. Arap dilinde buluta *rabāb* (رياب) denmesinin sebebi bitkiyi yetiştirmesindedir. Yağmura “süt” anlamına gelen *derran* (درّان) kelimesinin kullanılması da bulutun süt veren dişiye benzetilmesiyle alakalıdır.¹⁵

Kelimenin anlamının “büyük” olduğu yönünde de görüşlerde mevcuttur.¹⁶ Buna göre 5/el-Mā'ide:24'te geçen *sen ve rabbın gidin* (فآذهب أنت وربك) ifadesindeki *rab* kelimesinden kasıt “senin büyüğün olarak kardeşin Hârun” dur.¹⁷ Bazı müfessirler *rab* kelimesiyle kastedilenin Hz. Mûsâ'nın büyük kardeşi Hz. Hârun olduğunu söylemişlerdir. Ancak hemen sonrasında gelen 5/el-Mā'ide:25'te Hz. Mûsâ'nın Allah'a *Rabbim* diye seslenmesi ve kardeşinden *erkek kardeşim* (وأخي) olarak bahsetmesi bu noktaya bir soru işareti koymayı gerekli kılmaktadır. Ayete baktığımızda Hz. Mûsâ'nın *sadece kendime ve kardeşime söz geçirebiliyorum* demesi her ne kadar *rab* kelimesiyle kastın Hz. Hârun olabileceğine ilişkin bir ima içeriyorsa da Yahudi kaynaklarında da olay bu şekilde anlaşılmamıştır.¹⁸ Bu açıdan ayetin literal çevirisinin kabul edildiği ve bu sözü söyleyen İsrailoğulları'nın aslında Allah'a isyan ettikleri görülmektedir.

Rab kelimesinin kökeninin Sâmi dillerde anlam benzerliklerinin bulunması söz konusu-

⁹ Râğib el-İsfehānî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'an*, ed. Safvân 'Adnân ed-Dāvūdî (Dımaşk; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 184.

¹⁰ Zemaşşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/327.

¹¹ İbn Fâris, *Mu'cemu mukâyîsi'l-luğa*, 2/381.

¹² Ayrıca bk. Temizer, “Kur'an'da 'Rab' Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, 41.

¹³ Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlâh, Rab, Din, İbadet*, 45-48.

¹⁴ Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Tahlili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 226; Halil Hacımuftuoğlu, *Kral Tanrı Allah'ın Krallığı* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011), 30.

¹⁵ Râğib el-İsfehānî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'an*, 184.

¹⁶ Dâmeğānî, *Qāmûsu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1983), 190; Ebü Abdillâh Muḥammed b. 'Alî ed-Dâmeğānî, *el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir* (Kahire: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1992), 1/376.

¹⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 2005), 4/195-196; Kırubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 7/400; İbn 'Atıyye, *el-Muḥarreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2007), 3/139-140; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Ḥaḳâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1998), 1/439-440.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Talmud Sotah 35a “Ama onunla birlikte gidenler şöyle dediler: Biz halka karşı çıkmayız, çünkü onlar bizden daha güçlüdürler” (Sayılar 13:31). Rabbi Hanina bar Pappa şöyle der: casuslar o anda ciddi bir söz söylediler. ‘Onlar daha güçlüler’ derken, bu ifadeyi şöyle okumayın: bizden daha güçlüler. Daha ziyade şöyle okuyun: O'ndan daha güçlüler, yani Ev Sahibi olan Tanrı bile O'nun eşyalarını oradan çıkaramaz. Casuslar sapkınca konuşuyor ve Kenanlıların Tanrı'nın kendisinden daha güçlü olduğunu iddia ediyorlardı.” Ayrıca Sayılar 14:6-10'da taşlanmalarının istenmesiyle ilgili olarak bk. Talmud Sotah 35a “Ama bütün topluluk onları taşla tuttu” (Sayılar 14:10) ve hemen ardından şöyle yazar: ‘Rab'bin görkemi Buluşma Çadırı'nda görüldüğünde” (Sayılar 14:10). Rabbi Hiyya bar Abba şöyle der: Bu, onların taş alıp Tanrı'ya firatır gibi yukarı doğru attıklarını öğretir.”

dur.¹⁹ *Rab*, muhtemeldir ki *Ba'al* ve *Adonis*²⁰ gibi o coğrafyada Tanrıyı tanımlayan kullanımlardan birisidir. Nitekim İbranicede *ba'al* (בעל), “efendi, sahip, eş, koca” anlamlarına gelmektedir. İbranice sözlüklere bakıldığında da *r-b-b* (ר-ב-ב) kökünün “haham (Yahudi din adamı), şampiyon, eğitmen, sözlü kanun, ulema” anlamlarına geldiği görülmektedir. Tanah sözlüklerinde bu kök “çok olmak, büyük olmak, ok, lider” anlamlarına gelmektedir.²¹ İbranicedeki “çarşınının efendisi/sahibi” anlamına gelen *rab sūk* (רב שוק) aynı Arapça terkiplerde gördüğümüz “ev sahibi, ev hanımı” gibidir. Akatça ve Aramicedeki *rav/rava* (רב/רָבָא) kelimeleride benzer şekilde “efendi, sahip, ulu, büyük” anlamlara gelmektedir. Kelimenin anlamları göz önüne alındığında *el-Lât* putunun hacim olarak çok büyük görünmesinden dolayı Tâif’te *el-Rabba* diye bilinmesinin sebebi anlaşılmaktadır.²² Bu durum, akraba diller arasında geçiş olduğunu göstermektedir. Kur’an’da Kureyş Sûresi 3. ayette de Allah için “bu evin sahibi” (رب) (هذا البيت) olarak kullanımı da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Rab kavramı İslam öncesi dönemde aynı zamanda bazı kâhinlere verilen bir isim olarak da karşımıza çıkmaktadır. *R-b-y* kökü *s-h-r* (ay) anlamıyla yönetimde sözü geçen rahipler kastedilmektedir.²³

Rab Kur’an’da Allah için kullanılmadığı zaman “efendi, sahip, melik” gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Yûsuf suresi 50. ayetteki²⁴ *rab* kelimesi için Taberî “melik, seyyid” anlamlarını tercih etmektedir.²⁵ *Rab* kelimesinin günlük hayatta da bu yalın anlamında kullanıldığını Hz. Peygamber’in bir hadisinden öğrenmek mümkün olmaktadır. Bir hadise göre Hz. Muhammed’in kölenin efendisi için *rabbim* (ربي) demesini yasaklamıştır. Onun yerine *efendim* (سيدي) demesini istemiştir.²⁶ Buradan da anlaşıldığı üzere *rab* kavramı tekil formda sadece Allah için kullanılmıştır. Başka bir varlık için kullanımı yasaklanmıştır.

Taberî aynı şekilde Yûsuf Sûresi 23. ayette²⁷ *rabbî* (ربي) kelimesiyle kastedilen anlamın *seyyidî* (سيدي) olduğunu ifade etmektedir. Mucâhid’den (ö.103/721) ve es-Suddî’den (ö.127/745) gelen rivayetlerde de benzer ifadeler geçmektedir. Yûsuf Sûresi 41. ayete verdiği açıklamada da benzer bir anlam vermekte ve ayette *rab* kelimesiyle kastedilen kişinin onların kralı olduğunu söylemektedir.²⁸ Taberî Hz. Yûsuf’un aslında bu cümleyi “beni kralının yanında an” anlamında söylediğini belirtir.²⁹ Taberî Hz. Yûsuf’un *rab* kelimesini Allah dışında bir kral için kullandığından ve sonrasında yanlışını fark ederek affolunmak için ağladığından bahsetmektedir.³⁰ Sonraki ayette aynı şekilde Hz. Mûsâ’ya karşısında kendisinin *rablîğini*

¹⁹ Arthur Jeffrey, *The Foreign Vocabulary of Qur’an* (Leiden-Boston: Brill, 2007), 136-137.

²⁰ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2012), “Adonis”, 5.

²¹ Samuel Lee, *A Lexicon, Hebrew, Chaldee and English Lexicon of the Old Testament* (London: Duncan and Malcolm, 1840), “רב”, 547; M. Jastrow, *Dictionary of Talmud* (London: Lucac Co., 1903), 1/1438-1439; William Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Boston: Crocker and Brewster, 1865), 957.

²² A.J. Wensinck, *Encyclopedia of Islam*, ed. C.E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1986), “Rabb”, 8/350.

²³ Wensinck, “Rabb”, 8/350; Simonetta Calderini, *Encyclopedia of the Qur’ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden-Boston: Brill, 2003), “Lord”, 3/231.

²⁴ “...Şüphesiz rabbim onların hilesini çok iyi bilir, dedi.” (إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِمْ عَلِيمٌ)

²⁵ İbn Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân*, thk. ‘Abdullah bin ‘Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Dâru'l Hicr, ts.), 13/198.

²⁶ Muslim b. Haccâc, *Sahîh Muslim* (Riyad: Dâru't-Tayyibe, 2006), 2/1070.

²⁷ “...O da ‘Hâşâ, Allah’a sığınırım!’ dedi.” (قَالَ مَعَادَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي) Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/78-79.

²⁸ “...Biriniz efendisine şarap sunacak” (أَحَدُكُمْمَا فَيَسْتَقِي رَبَّهُ خَمْرًا) Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/166.

²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/169.

³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/172.

iddia eden Firavun'un benzer şekilde yerildiği görülmektedir.

Rab kavramı *el-rab* (الرب) şeklinde ma' rife olarak sadece Esmâ-i Hüsnâ'da geçmektedir. Kur'an'da hiçbir zaman "ال" takısıyla tek başına kullanımı görülmemektedir.³¹ Bunun yerine isim tamlaması olarak gelmektedir. Örneğin "senin rabbin" anlamındaki *rabbuke* (ربك) veya "onların rabbi" ifadesindeki *rabbuhum* (ربهم) gibi. Kelimeyle Allah kastedildiği zaman çoğul olarak gelmemektedir.³² Kur'an'da da aynı şekilde çoğul kullanıldığı zaman Allah'tan başka tapınılan mâbudlar kastedilmiştir. Örneğin Yûsuf Sûresi 39. ayette *çeşit çeşit tanrılar mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah mı (inanıp bağlanmak için) daha iyi?* denilirken kelime çoğul olarak başka tanrılar için kullanılmıştır. *Rab* kelimesine Ezherî'nin Tehzîbu'l-Luğa'sında ve Zemahşerî'nin Esâsu'l-Belâğa'sında baktığımız zaman açıklamalarda *rabbu'l-erbâb* (رب الارباب) şeklinde bir kullanım görülmektedir. Bu ifade "Rabblersin Rabbi" anlamında yine çoğul kullanımına örnek olmaktadır. Terkip "efendiler efendisi" olarak övgü ve yüceltme anlamı taşımaktadır.³³

Rab Kur'an'da Mekkî dönemde 72 sûrede, 737 kere geçmektedir.³⁴ *Rab* kavramı Mekkî dönemde nicelik bakımından sadece tekil olarak yer almıştır. Kavramın ikil kullanımı bu dönem için söz konusu değildir, sadece bir ayette çoğul kullanılmıştır. Kavram, Mekke döneminde ilki "ilâh, ibadet edilen, mâbud", ikincisi de "sahip, idareci, yönetici, kral" anlamlarında olmak üzere iki şekilde Kur'an'da yer almıştır. Kavram Medenî dönemde 22 sûrede 194 ayette 206 kere geçmektedir. Ayetlerin konu itibariyle daha çok kıssalar, Yahudiler ve Hıristiyanlar etrafında yer aldığı görülmektedir. Daha çok dua ve yakarışa dair "biz" iyelik ekiyle kullanılmıştır. Kavram bu dönemde tekil kullanımının yanı sıra çoğul olarak da gelmiştir. Kavram, Medine döneminde ilki "ilah, ibadet edilen, mâbud", ikincisi "din adamları, rabbe adanan kişiler, rabbe kulluk edenler", üçüncüsü de "üvey kızlar" olmak üzere üç farklı anlamda kullanılmıştır.³⁵

2. İlâh Kavramının Etimolojik Kökenleri

Eski zamanlardan bugüne kullanılagelmiş bir kelime olarak *el* hem Sâmi dillerde hem de çevresindeki coğrafî bölgelerde Tanrı için kullanılan en önemli kelimedir. Özellikle bir Tanrı için değil, aksine birçok Tanrı için kullanılmış ortak bir kavramdır. İslamiyet'ten önceki Arap toplumu açısından da kelime tapınılan mâbudu tanımlamak amacıyla önemli bir yer tutmaktadır.³⁶ Kavram Kur'an'da da 96 yerde yalın *ilâh* (إله) şeklinde, 35 yerde de çoğul *âlihe* (آلهة) olarak, 2 yerde ikil formda *ilaheyn* (إلهين) ve 16 yerde zamirlere muzâf *ilâhukum-ilâheke* (إلهكم-إلهك) olmak üzere toplamda 45 sûrede 125 ayette 144 kere geçmektedir.³⁷

Kur'an'da *ilâh* kavramı sadece tek anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Daha çok "eş-

³¹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'an*, 184; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 10/176.

³² Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/327.

³³ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/327; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 10/176.

³⁴ 'Abdulbâkî, *Mu'cemu'l-mufehres*, 49-51.

³⁵ Ayrıca bk. Nas, "Kur'an Yorumunda Rab Kavramının Anlam Değişimi", 464.

³⁶ Mevdüdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, 24-30.

³⁷ 'Abdulbâkî, *Mu'cemu'l-mufehres*, 49-51.

siz ve benzersiz mâbud” manasına gelmektedir.³⁸ “Şaşırma, hayret etme” anlamlarına *elehe* (اله) fiilinden türediği de söylenmektedir.³⁹ Hz. Ali’nin bir sözünde Allah’ın sıfatları karşısında şaşkınlığa düşüldüğünü anlatması buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca Allah lafzının aslının *velehe* (ولاه) olduğunu, baştaki *vav* harfinin hemzeye dönüştüğünü ve Allah’ın da bu şekilde adlandırılmasının her varlığın ona yönelmiş olmasından kaynaklandığını söyleyenler de vardır. Bazı görüşlere göre ise Allah lafzı *lâhu-yelûhu-leyâhen* (لا- يلود- لياها) kökünden gelmektedir ve anlamı “perde arkasında kalmak, gizlenmektir”. En’âm 6/103’te görüldüğü gibi kimsenin O’nu idrak edememesi de bu yüzdendir.⁴⁰

İbranicede *el* (אל) olarak gelen ve Tanrı’yı tanımlayan kelime Tevrat’ta *El* ve *Elohîm*⁴¹ kelimeleriyle karşılanmaktadır. Bunun dışında Tevrat’ta *el elyon* (yüce Tanrı),⁴² *el olam* (ebedî Tanrı),⁴³ *el şadday* (yüce Tanrı)⁴⁴ gibi isimlerde *ilâh* kavramıyla eş değerdir. *Elohîm* Tevrat’ta Yaratılış 1:1’de Tanrı için kullanılan ilk isimdir ve çok sık bir şekilde zikredilir.⁴⁵ Ayrıca diğer tanrılar, Güneş, Ay veya krallardan bahsederken de kullanılmıştır.⁴⁶ Ugaritçe *il*, Akadca *ilu* veya *ilânu* şeklinde geçen kavram, Mezopotamya dinlerinde *Enlil*, *Enki* gibi Tanrı isimleriyle karşılanmaktadır.⁴⁷ Âsur dilinde de *el* “Tanrı” anlamında kullanılmıştır; örneğin Babil olarak bildiğimiz şehir isminin kökü *Bab-el* şeklindedir ve “Tanrı kapısı” anlamına gelmektedir. İbranice isimlerde *el* ek olarak gelmekte ve kelimeye Tanrı’yla ilgili bir bağlam kazandırmaktadır. “Tanrıyla güreşen” anlamındaki *İsra-el* (ישראל)⁴⁸, “Tanrı’nın gücü” demek olan *Gabri-el* (גבריאל), “kim Tanrı gibidir” anlamında *Mika-el* (מכאל) veya “Tanrı benim yardımcımdır” anlamındaki *Dani-el* (דניאל) buraya örnek olmaktadır. Arapçada da Allah kelimesine benzer bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Hz. Peygamber’in babasının adı olan Abdullah’ın “Allah’ın kölesi” anlamına gelmesi buna örnek olarak verilebilir.

İlâh kelimesinde asıl olan çoğul yapılmamasıdır. Ancak İslam öncesi dönemde çok tanrılı anlayıştan dolayı kelimenin çoğul hali *âlihe* (آلهة) kullanılmıştır.⁴⁹ Kelimeye Kur’an’da bu kullanımıyla Allah dışında insanların taptıkları şeyler kastedilirken yer verilmiştir. Örneğin Sâd 38/5’te, “Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!” diyerek şaşkınlığa düşen müşriklerin hem *ilâh* anlayışı ortaya konulmuştur. Semantik açıdan bakıldığında, o devirde genel olarak çoğul kullanılan kelimenin tekil formunun sadece Allah için kulla-

³⁸ Râğıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi’l-Kur’ân*, 21; Hâlıl b. Aġmed, *Kitâbu’l- ‘ayn* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l ‘İlmiyye, 2003), 1/82.

³⁹ Râğıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi’l-Kur’ân*, 21.

⁴⁰ Râğıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi’l-Kur’ân*, 21.

⁴¹ Yar. 1:1.

⁴² Yar. 14:18-21, 22; Mez. 57:2.

⁴³ Yar. 21:33; Yas. 33:27; Yeş. 40:28.

⁴⁴ Yar. 17:1, 35:11; Çık. 6:3; Hez. 10:5.

⁴⁵ “Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı.” (בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹהִים).

⁴⁶ Çık. 7:1; Mez. 86:8; Çık. 31:4, 8, 23. Ayrıca bk. Emran el-Badawi, *Female Divinity in the Qur’an In Conversation with the Bible and the Ancient Near East* (Switzerland: Palgrave Macmillan, 2024), 25-26.

⁴⁷ David Kiltz, “The Relationship Between Arabic Allāh and Syriac Allāhā” 88/1 (2012), 33-50.

⁴⁸ Salih İnci, “Dinleri Kelimeler Üzerinden Okumak: İsrail (יִשְׂרָאֵל) Örneği”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (2019), 276-278.

⁴⁹ Şinasi Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği”, *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 37-39; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri”, *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 33.

nımının vurgulanması önemlidir. Ayrıca güneşe hitaben “ilâhe” dedikleri sözlükte yer almaktadır.⁵⁰

Kur'an'da *ilâh* kelimesinin kök harflerinden hiç fiil gelmemektedir. *El-ilâh* şeklinde bir kullanımı da yoktur. Bu nokta da sadece Allah kelimesi *el-ilâha* karşılık olarak belirtilmektedir. Ancak Allah isminden *elif* atılamayacağı için tam karşılığı olmamaktadır.⁵¹ Allah kelimesi kullanımda bir ilâhın özel bir ismi olarak ayetlerde yer almaktayken, el-ilâh şeklindeki kullanım belirlilik takısı dolayısıyla “ibadet edilen özel bir ilâh” olarak anlaşılacaktır. Ayrıca *ilâh* kelimesiyle hem Allah hem de batıl ilahlar karşılandığı için kelime Türkçedeki *Tanrı*'yı karşılamaktadır. Ancak Allah ve Tanrı kelimeleri birbirinin eşitidir denilemeyecektir. “Allah ancak bir tek ilâhtır” ayeti (إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ)⁵² buraya örnek olmaktadır. Kur'an, Allah dışındaki tapınılan şeylere *ilâh* derken aslında Allah'tan başkasının olmadığı yönünde bir vurgu taşımaktadır. Çünkü Allah'tan başka varlığa *ilâh* demek Allah'a iftira olmaktadır.⁵³ Ulûhiyyetin temel esası egemenliktir.⁵⁴ Mutlak olarak otorite sahibi ise yalnız Allah'tır ve bunu kimse ile paylaşması düşünülemezdir.

Mekke dönemi ayetlerinde *ilâh* kavramı toplamda 102 ayette ve 35 sûrede 114 kere geçmektedir.⁵⁵ *İlâh* kavramı Mekke döneminde 86 sûrenin çoğunda geçmektedir. Bu sayı Medine döneminde 10 sûreye kadar inmektedir.⁵⁶ Bu durumda kavramın Kur'an'da en çok kullanıldığı zaman diliminin Mekke dönemi olduğu söylenebilir. Mekki sûrelerde işlenen konularda daha çok şirk ve putperestlik, Allah'ın birliğini ve bir ilâh olarak özellikleri söz konusu olduğu, ayrıca tanrı anlayışındaki bozukluklar giderilmeye çalışıldığı için *ilâh* kavramının çokça geçmesi anlamlı olmaktadır.⁵⁷

İlâh kavramının geçtiği ayetlerin sûre içlerinde dağılımları zaman dilimlerine göre farklılık göstermektedir. *İlâh* kavramı tekil, ikil ve çoğul kullanımlarıyla genellikle bazı kalıplar içerisinde geçmiş, bazen de yalın halde kullanılmıştır. *İlâh* kelimesi ilk olarak en erken dönemde Müzzemmil Sûresi'nde görülmektedir. Hicret'ten önce inen son sûrelerden olan et-Tûr ile Mekke dönemindeki kullanımı sona ermektedir. *İlâh* kavramı Mekke döneminin “Gizli Davet Dönemi” diyebileceğimiz ilk dört yılında sadece iki yerde geçmektedir.⁵⁸ Geçtiği iki ayet arasında uzun zaman aralığı mevcuttur. Nâs Sûresi'nin İbn 'Abbâs'ın (ö.68/687-88) ulaşılabilen diğer sûre tertiplerinde Felak Sûresi ile Medine döneminin en sonunda yer almaktadır. Bu da Müzzemmil 73/9. ayetin⁵⁹ erken dönemde ilâh kavramının geçtiği ilk yer olduğunu bile gösterebilir.⁶⁰

⁵⁰ Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye*, ed. Aḥmed 'Abdulgafûr 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyi'n, 1987), 6/2224.

⁵¹ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-ayn*, 1/82.

⁵² En-Nisâ 4/171.

⁵³ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-ayn*, 2/86.

⁵⁴ Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, 31.

⁵⁵ 'Abdübâkî, *Mu'cemu'l-mufehres*, 49-51.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: KURAMER, 2016), 58-61.

⁵⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1989), 60-62.

⁵⁸ El-Müzzemmil 73/9; en-Nâs 114/3.

⁵⁹ “...O'ndan başka tanrı yoktur.” (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ).

⁶⁰ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 57-72.

İlâh kavramının Mekke döneminde geçtiği ayetleri kendi kronolojisi içerisinde iki döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, henüz müşrikler ile karşılıklı çatışmaların başlamadığı birinci ve dördüncü yıllar arasındaki dönem, ikincisi ise müşriklerin Hz. Muhammed ile uzlaşamayacaklarını düşünmeleri üzerine peygamberliğin beşinci yılından itibaren eziyet ve işkencelerle başlayan Mekke döneminin sonraki dokuz yılını kapsayan çatışma dönemidir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ilk üç dört senesinin "Gizli Davet Dönemi" olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁶¹ Dördüncü seneden sonra "Açık Davet Dönemi" başlamaktadır. *İlâh* kavramının geçtiği ayetler peygamberliğin beşinci yılından itibaren sıklıkla görülmektedir. Mekke döneminde bu durum müşriklerin Hicret'in arifesinde Dâru'n-Nedve'de Hz. Peygamber'e suikast girişimlerine kadar devam etmektedir. Bu arada geçen süreçte ise *ilâh* kelimesi her sûrede defalarca geçmektedir. Mekke dönemi Tûr Sûresi ile nihayete ermektedir.⁶² Mekkî veya Medenî oluşu tartışmalı olan el-Ankebût 29/46 ise sûrenin konusu itibariyle bazı nuzûl sıralamalarında Medenî olarak kabul edilmektedir.⁶³ Bu onu Medine dönemin ilk ayeti olarak kabul etmemizi gerektirmektedir. *İlâh* kavramı ilk dört yılda geçtiği iki yerde de tekil halde gelmektedir. Sonrasında geldiği ayetlerde ise tekil-çoğul karışık olarak kullanılmaktadır. İkil kullanımının olduğu tek Mekkî ayet ise Nahl 16/51'dir.⁶⁴ Nahl suresinin İbn 'Abbâs'a ait olan nuzûl sıralaması da dâhil olmak üzere çoğu eserde Mekke'nin son dönemlerinde indiği kabul edilmektedir. Sadece Kâatâde'nin (ö.117/735) Medenî dönemde nâzil olan sureleri ele aldığı tertibinde Nahl suresi de bulunmaktadır.⁶⁵ Batılı bazı araştırmacıların da surenin genelinin Medenî olduğunu kabul ettikleri görülmektedir.⁶⁶ Nahl suresindeki ikil kullanımın Ehl-i Kitâb ile ilgili bir konuyu işlediği de söz konusu edildiğinde sûreyi Medenî döneme almak yanlış olmamaktadır.

Medine döneminde ilâh kavramı yani *e-le-he* kökü, Mekkî dönem sûrelerde olduğu kadar sık kullanılmamaktadır. *İlâh* kavramı Medenî dönemde toplamda 10 sûrede ve 22 ayette 30 kere geçmektedir.⁶⁷ Bunun en muhtemel sebebi Medenî dönemde Allah'ın birliği söz konusu olduğunda Ehl-i Kitâb'ın müşriklere nazaran Müslümanlarla çok fazla sorun yaşamaması olarak gösterilebilir. Medenî dönem ayetlerde tevhit anlayışına daha genel bir çerçeveden yaklaşılması bu düşüncüyü ayrıca desteklemektedir. Medenî dönem ayetler incelendiğinde Mekke döneminde büyük ölçüde müşrikler olan muhatabın Ehl-i Kitâb şeklinde değiştiğini görülmektedir.⁶⁸ Arada Mekke müşriklerine konu itibariyle giden birkaç ayet bulunmuş olsa da bu genel çerçeveyi değiştirmemektedir. Bu ayetlerin geneli ise Mekke'nin fethini sürecinde

⁶¹ İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 90.

⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ (Beyrut, ts.), 1/484; Celâluddîn es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nuzûl* (Kahire: Mektebetu's-Safâ, 2002), 246; Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 207-208.

⁶³ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 59, 151.

⁶⁴ "Allah buyurdu ki: 'İki tanrı edinmeyin, Tanrı bir tektir. Şu halde yalnız benden korkun.'" (وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا)
(الِهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونَ)

⁶⁵ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 83-84.

⁶⁶ Richard Bell, *The Qur'ân: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs* (Edinburgh: T. & T. Clark, 1939), 2/383.

⁶⁷ 'Abdulbâkî, *Mu'cemu'l-mufehres*, 49-51.

⁶⁸ Zekiye Sönmez, *İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2014), 193-194.

inmiştir. *İlâh* kavramı Ehl-i Kitâb'ı konu edinen ayetler içerisinde ise daha çok Hıristiyanlara Hz. İsa ve Hz. Meryem'i *ilâh* kabul etmelerine yönelik ikazlarla gündeme gelmektedir.⁶⁹ Kavramın ikil kullanımını bu ayetlerde yoğunlaşmaktadır.

Medenî dönemde kullanılan *ilâh* kavramının ayırt edici bir diğer özelliği ise daha çok vurgunun Allah'ın özelliklerinin sıralandığı ayetlerde yapılmasıdır. Muhtemelen bu sebepten dolayı *e-le-he* kökü Medenî dönemde çoğul olarak kullanılmamıştır. İkili olarak kullanıldığı iki yer dışında ayetlerin hepsinde tekil olarak gelmektedir. Kelime Medenî dönemde bu bağlamda daha çok *lâ ilâhe illâ hû* (لا اله الا هو) kalıbı içerisinde geçmektedir.

Sonuç

Çalışmamız *rab* ve *ilâh* kavramlarının Sâmi dil kökenlerini belirlemeye ve sonrasında Kur'an semantiği içerisindeki yerini tespit etmeye yönelmektedir. Kavramların Kur'an öncesi dönemdeki anlamlarının vahiy sürecinde Mekke ve Medenî dönemler çerçevesinde değişimlerini izlemek ayetlerin anlam dünyasına katkı sağlayacaktır. Kur'an semantiği alanında yapılan çalışmaların temel amacı da bu olmaktadır. Toshihiko Izutsu semantiğin ne olduğunu açıkladığı *Kur'an'da Tanrı ve İnsan* başlıklı eserinde "Semantik, bir dili, sadece konuşma ve düşünmenin aracı değil, ondan daha önemlisi, kendilerini çevreleyen dünyayı anlama ve yorumlamanın bir aracı olarak kullanan insanların *weltanschauung*'unu yahut dünya görüşünü, en sonunda kavramsal olarak anlayabilmek amacıyla o dilin anahtar kelimeleri üzerine yapılan analitik bir çalışmadır."⁷⁰ derken aslında tam da bu noktayı özetlemektedir. Bir ulusun veya dinin kavramlarına yapılacak metodolojik bir analiz, ortaya konulmak istenen dünya görüşünün mahiyeti ve yapısı hakkında bize bilgi vermektedir. Çalışmamızın vardığı sonuçlar bu konuda *rab* ve *ilâh* kavramlarının semantik analizlerinin yapılmasının İslam öncesi ve sonrası dönemde Arap toplumunun Tanrı algısını ve Allah'a bakış açılarını tespit etmede önemli olmaktadır.

Elde edilen sonuçlara yer verecek olursak, Arap toplumunun, vahiy öncesi dönemde siyer kitaplarında Cahiliye Çağı olarak adlandırılan zaman diliminde yaratıcı tek tanrı ve yardımcı tanrılar olmak üzere kısmen Henoteist⁷¹ diyebileceğimiz bir Tanrı anlayışına sahip oldukları anlaşılmıştır. Her ne kadar birden fazla tanrıları var gibi görünse de Arapların tanrı anlayışlarının "yüce tek tanrı" üzerinden şekillendiği görülmüştür. Araplar, Kur'an'ın da ifade ettiği üzere, Allah'ı bilmektedirler. O'nun yüce ilâh olduğunu kabul etmekte ve O'ndan başkasına *rab* demeye yanaşmamaktadırlar. Var olduğunu kabul ettikleri hiçbir putu veya doğa gücünü Allah ile bir tutmamışlardır. Ancak bu onların Kur'an'a göre makbul bir Tanrı anlayışına sahip olduklarını göstermemektedir. Allah'ı ulaşılmaz görmeleri sebebiyle, O'nu en üstte tutarak diğerlerini ona aracı kılan Arap toplumu Kur'an'da kınanmaktadır.

Arapların İslamiyet'ten önce de *rab* ve *ilâh* kavramlarını normal hayatlarında kullandıkları ve verdikleri anlam Kur'an'da çoğu ayette geçmektedir. Kelimelerin her ikisinin de kö-

⁶⁹ Sönmez, *İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 280-288.

⁷⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan* (Pınar Yayınları, 2014), 34.

⁷¹ Peter Van Nuffelen, "Pagan Monotheism as a Religious Phenomenon", *One God Pagan Monotheism in the Roman Empire*, ed. Stephen Mitchell - Peter Van Nuffelen (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 18.

kenlerinin Arapçadaki kullanımından daha önceye gittiği ve Sâmi dil geleneğinin neredeyse tamamında *el* kelimesini “tanrı” anlamını karşılayacak şekilde kullandığı tespit edilmiştir.

Rab ve *ilâh* kavramlarının Sâmi dil kökenlerinin belirtilmesinden sonra nüzûl sürecindeki yerleri, hangi dönemlerde daha fazla yer verildiği, dönemlere göre geçiş sıklıkları ve muhatap kitleleri de bu çalışmada ayrıca belirtilmiştir. Mekke döneminin “Gizli Davet Dönemi” olarak adlandırabileceğimiz ilk dört senesinde *ilâh* kavramı sadece iki ayette geçmektedir. *Rab* kavramının bu dönemde sıklıkla kullanılarak bu boşluğu doldurduğu tespit edilmiştir. *Rab*, *ilâh* kavramına göre hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde daha fazla kullanılmıştır. Her iki kavram da Mekke döneminde genel olarak müşrikleri, Medine döneminde ise Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanları muhatap alarak geçmektedir. *İlâh* kavramı Mekke döneminde tekil ve çoğul olarak gelmekteyken, ikil kullanımı sadece Medine döneminde görülmektedir. *Rab* kavramının ikil kullanımı Kur’an’da görülmemektedir. Medine döneminde inen birkaç ayet dışında Allah’ı kastederek genel anlamda tekil kullanıldığı tespit edilmiştir. Nicelik olarak bakıldığında her iki kavramın da Kur’an’da en çok Mekke döneminde kullanıldığı görülmektedir.

Rab kavramı Kur’an’da dört farklı anlamıyla kullanılmaktadır. En yaygın anlamı “ilâh, mâbud” hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde görülmektedir. Mekke döneminde ayrıca “sahip, idareci, yönetici, kral” anlamında kullanılmaktadır. Medine döneminde ise “din adamları, rabbe adanan kişiler, rabbe kulluk edenler” ve “üvey kızlar” anlamları ayetlerde yer almaktadır. *Rab* kavramının *ilâh* kavramına göre tanrı anlayışı bağlamında daha kuşatıcı bir çerçeve çizdiği tespit edilmiştir. *İlâh* kavramı ise sözlüklerde geçtiği şekliyle sadece “mâbud” anlamına sahiptir. Kur’an’da da farklı bir anlama gelecek şekilde kullanılmamıştır. Bu sebepten dolayı kelimenin semantiği anlam farklılığı üzerinden değil, benzer kalıplar, kelimenin kazandığı tekil, çoğul veya ikil haller ve nüzûl sürecindeki konular bağlamında sınıflandırılmıştır. Peygamberliğin birinci ve dördüncü yılları arasında *ilâh* kavramı Gizli Davet Dönemi ve Peygamberliğin beşinci senesi sonrası Açık Davet Dönemi şeklinde çalışılmıştır.

Çalışmamızda klasik sözlüklerden, ‘Ulûmu’l-Kur’ân kaynaklarından, tefsirlerden veya güncel eserlerden elde edilen bilgiler analiz edilmiştir. Çalışmamız Kur’an ayetlerinin anlaşılmasında faydalı olacak İslam öncesi Arapların tanrı anlayışları hakkında daha detaylı çalışmaların yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çok tanrıcılığın doğru bir şekilde tanımlanmasının Kur’an’ın anlaşılmasında önemli bir köşe taşı olduğunu da ayrıca göstermektedir.

Kaynakça

- Akdemir, Salih. *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Aydın, Halil İbrahim. *Kur'an'da Rab Kavramı*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Badawi, Emran el-. *Female Divinity in the Qur'an In Conversation with the Bible and the Ancient Near East*. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2024.
- Bell, Richard. *The Qur'ân: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*. Edinburgh: T. & T. Clark, 1939.
- Calderini, Simonetta. *Encyclopedia of the Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. Leiden-Boston: Brill, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1989.
- Cevherî. *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'arabiyye*. ed. Ahmed 'Abdulgâfur 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Dâmegânî. *Ķâmûsu'l-Ķur'ân*. Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 1983.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. 'Alî ed-. *el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir*. Kahire: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 1992.
- Erdoğan, Esra. *Kur'an'da Geçen Rab ve İlâh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Erdoğan Şamlıoğlu, Esra. *Kur'an'ın İlk Muhataplarının Bilgi Zemini: Ashab-ı Sebt Örneği*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Ezherî. *Tehzîbu'l-luğa*. ed. Muḥammed 'Avd Mir'ab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Gesenius, William. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Boston: Crocker and Brewster, 1865.
- Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2012.
- Gündüz, Şinasi. "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği". *Cahiliye Araplarının İlâhları*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 11-50. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Hacımüftüoğlu, Halil. *Kral Tanrı Allah'ın Krallığı*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011.
- Ḥalîl b. Ahmed. *Kitābu'l-'ayn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- İbn Fâris. *Mu'cemu mukāyisi'l-luğa*. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1979.
- İbn Hişâm. *es-Sîretu'n nebevîyye*. thk. Mustafa es-Sakkâ. Beyrut, ts.
- İbn 'Aṭıyye. *el-Muḥarreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitābi'l-'azîz*. Beyrut: Dâru'l-Ḥayr, 2007.
- İnci, Salih. "Dinleri Kelimeler Üzerinden Okumak: İsrail (יִשְׂרָאֵל) Örneği". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (2019), 273-287. <https://doi.org/10.29000/rumelide.656754>
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. Pınar Yayınları, 2014.
- Jastrow, M. *Dictionary of Talmud*. London: Lucac Co., 1903.
- Jeffrey, Arthur. *The Foreign Vocabulary of Qur'an*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Kiltz, David. "The Relationship Between Arabic Allâh and Syriac Allâhâ" 88/1 (2012), 33-50. <https://doi.org/10.1515/islam-2012-0003>

- Ḳurtubī. *el-Cāmi' li-aḥkāmī'l-Ḳur'ān*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risāle, 2006.
- Lee, Samuel. *A Lexicon, Hebrew, Chaldee and English Lexicon of the Old Testament*. London: Duncan and Malcolm, 1840.
- Māturīdī. *Te'vilātu'l-Kur'ān*. thk. Mecdī Baslūm. 10 Cilt. Beyrut: Dāru'l Kutubu'l 'İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Mevdūdī. *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*. çev. Mahmut Osmanoglu. İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001.
- Muslim b. Ḥaccāc. *Saḥīḥ Muslim*. Riyad: Dāru't-Ṭayyibe, 2006.
- Nas, Hasan. "Kur'ān Yorumunda Rab Kavramının Anlam Değişimi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 462-482. <https://doi.org/10.31121/tader.837715>
- Nesefī. *Medāriku't-Tenzil ve Ḥaḳāiḳu't-Te'vil*. thk. Yūsuf 'Alī Budeyvī. 3 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1998.
- Nuffelen, Peter Van. "Pagan Monotheism as a Religious Phenomenon". *One God Pagan Monotheism in the Roman Empire*. ed. Stephen Mitchell - Peter Van Nuffelen. 16-33. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Rāḡib el-İsfehānī. *el-Mufredāt fī ḡarībi'l-Kur'ān*. ed. Safvān 'Adnān ed-Dāvūdī. Dımaşık; Beyrut: ed-Dāru's-Şāmiyye, 1412.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2007.
- Sönmez, Zekiye. *İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2014.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri". *Cahiliye Araplarının Ulûhiyet Anlayışı*. 9-51. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Suyūṭī, Celāluddīn es-. *Lubābu'n-Nukūl fī Esbābi'n-Nuzūl*. Kahire: Mektebetu's-Safā, 2002.
- Ṭaberī, İbn Cerīr. *Cāmiu'l-beyān*. thk. 'Abdullah bin 'Abdu'l-Muḥsin et-Turkī. 26 Cilt. Dāru'l Ḥicr, ts.
- Temizer, Aydın. "Kur'an'da 'Rab' Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2014), 39-66. <https://doi.org/10.15370/muifd.50025>
- Ünsal, Hadiye. *Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Wensinck, A.J. *Encyclopedia of Islam*. ed. C.E. Bosworth vd. Leiden: Brill, 1986.
- Zemaḥşerī. *Esāsu'l-belāḡa*. ed. Muḥammed Bāsil 'Uyūnu's-Sevd. 6 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- 'Abdulbāḳī, Muḥammed Fuād. *Mu'cemu'l-mufehres*. Beyrut: Dāru'l Ma'rife, 1991.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Esra ERDOĞAN ŞAMLIOĞLU

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.